УДК 811.512.145

Б.К. Миңнуллин

XX ГАСЫР БАШЫ ТАТАР ГАЗЕТАСЫНДА АНАЛИТИК ЖАНРЛАР

В статье предпринимается попытка систематизации и анализа аналитических жанров татарских газетных текстов начала XX в. на примере материалов, опубликованных на страницах газет «Вакыт» и «Борхане таракки». В рассматриваемых газетах чаще всего встречаются такие аналитические жанры, как статья, обозрение, обзор периодической печати и письмо.

Ключевые слова: литературный язык, язык газеты, жанры газетного текста, аналитические жанры.

XIX гасыр ахыры – XX гасыр башында иске татар язма әдәби теле яңа социаль шартларда кулланыла башлый. Нигездә шигърият, дини-дидактик һәм тарихи әдәбият теле буларак яшәп килгән иске татар язма әдәби теле бу чорда әдәби проза һәм газета мәкаләләрендә кулланыла башлый [Мирхаев, Миннуллин, с. 118; Мирхаев, Гумеров, с. 49].

Билгеле булганча, теге яки бу газета текстының жанрына бәйле рәвештә аның стилистикасы да үзгәрергә мөмкин, бу исә үз чиратында, морфологик һәм лексик үзгәрешләргә китерә торган факт булып санала. Мәсәлән, мәгълүмати жанрларга караган хәбәр (заметка) мөмкин булганча гади тел белән кыска формада языла. Шулай ук мәгълүмати жанрлардан булган репортаж кысаларында исә автор эпитетлар, чагыштырулар кебек стилистик чараларны актив куллана, андагы фикер агышы гадәттә динамик һәм эмоциональ характерда була. Аналитик жанрларга караган мәкаләгә гадәттә эшлеклелек хас, аның авторы реаль фактларга таянып яза. Фикерен җиткергәндә, укучыны ышандыру максаты белән, ул текстның башыннан ахырына кадәр үзенең нәтиҗәләренраслый торган дәлилләр китерергә тырыша. Газета текстының әдәби-публицистик төренә караган очерк жанрында иҗат ителгән текст исә тел һәм стиль ягыннан әдәби әсәргә якыная [Гуревич, с. 5]. Әлеге үзгәрешләр газета текстында лексик-стилистик һәм грамматик яктан күпкырлылыкның барлыкка килүенә сәбәп булып тора. Шул ук вакытта, галимнәр фикеренчә, иң консерватив стиль булып рәсми стиль, ә иң ачык стиль булып публицистик стиль санала [Бондалетов һ.б., с. 185].

Газета телендә, текстның жанрына бәйле рәвештә, публицистик стиль өчен хас булган характерлы үзенчәлекләрдән тыш, әдәби телнең башка функциональ стильләренең үзенчәлекләре дә чагылыш таба. Мәсәлән, публицистик стильгә хас үзенчәлекләр мәгълүмати (хәбәр, хисап, һ.б.) һәм аналитик жанрларда (аңлатма (комментарий), корреспонденция,

мәкалә, күзәтү (обозрение) һ.б.), сөйләмә стильгә караган үзенчәлекләр мәгълүмати (интервью, репортаж һ.б.), әдәби стиль үзенчәлекләре әдәби-публицистик жанрларда (фельетон, очерк һ.б.), аерым төркем галимнәр тарафыннан мөстәкыйль функциональ стиль буларак карала торган эпистоляр стиль исә аналитик жанрлар төркеменә карый торган хат жанрында очрый.

Әлеге мәкаләдә «Вакыт» (Оренбург, 1906–1918) һәм «Борхане тәрәккъый» (Әстерхан, 1906–1911) газеталарында басылган материаллар нигезендә XX гасыр башы татар газетасының аналитик жанрларына анализ бирү максат итеп куела. Тикшерелә торган газета текстларында очраган аналитик жанрлар арасында нәкъ менә мәкалә жанрында автор тирән анализга бирелергә мөмкин. Гадәттә мәкаләдә җәмгыять тормышында урын алган теге яки бу иҗтимагый-сәяси, икътисади яисә мәдәни проблема анализлана. Күтәрелә торган проблема чыннан да киң масштабка ия булырга, киң җәмәгатьчелекне кызыксындырырга тиеш. Мәкаләнең төп үзенчәлекләре – текстның ахырыннан башына кадәр бер фикерне чагылдыру, логик дәвамчанлык, максатчан фикер һәм дәлилләр, нәтиҗә һәм тәкъдимнәрнең ачык булуы. Башта текстның авторы тезислар ярдәмендә укучыны төп проблема белән таныштыра, соңыннан, уйланылган ныклы дәлилләр ярдәмендә үз фикеренең һичшиксез иң дөресе булуына ышандырырга тырыша [Бобков, с. 21].

Гадәттә галимнәр берничә төр мәкаләне аерып чыгара: баш мәкалә, теоретик-пропагандистик мәкалә һәм проблемалы мәкалә. Баш мәкалә газетаның конкрет бер санын ачып җибәрә һәм редакциянең сәяси позициясен ачыклап килә. Теоретик-пропагандистик мәкалә ярдәмендә редакция теге яки бу сәяси агымны пропагандалый һәм башка идеология вәкилләренә каршы көрәш алып бара.

Тикшерелә торган газеталарда басылган мәкаләләрнең стиле төгәл билгеләмәләр һәм эзлеклелек белән аерылып тора. Гомумән алганда, мәкалә – тулысынча автор тексты, аның композициясендә, стилистикасында, фактларны аңлатуда, проблеманы кую алымнарында һәрвакыт автор шәхесенең үзенчәлеге, аның анализлау мөмкинлеге, үз фикерен укучыга җиткерә белүе чагылыш таба. Билгеле булганча, татар газеталары чыга башлаган дәвердә, редакциягә килгән текстлар газета мөхәррире тарафыннан эшкәртелгән, яисә, гомумән редакциягә бәйле булган авторлар төркеме тарафыннан язылган, ягъни текстлар тел ягыннан да, идеологик яктан да конкрет бер калып кысаларына кертелгән. Шунлыктан, бу очракта автор шәхесенең үзенчәлекләре турында түгел, ә бәлки редакция, газета стиле яисә үзенчәлекләре турында сүз алып бару дөресрәк булыр.

«Борхане тәрәккъый» газетасында басылган проблемалы мәкаләләр арасында илдәге иҗтимагый, сәяси мәсьәләләрне алгы планга чыгаручы, шул

исәптән татар халкына кагылышлы милли һәм дини проблемаларга кагылучы, тирән анализга ия булган иң кызыклы мәкаләләр арасыннан «Гадәләтме? Золымлыкмы?» (1906, № 56), «Мәгыйшәт яхуд инсанларың яшәмәсе» (1907, № 116), «Шәкерд галәме» (1907, № 116), «Ислах хакында» (1906, № 31), «Дәрел әдәбдә сөйләнгән нотык» (1906, № 33) һ.б. мисал итеп китерергә мөмкин. Кызганычка каршы элеге мәкаләләрнең барысының да диярлек авторлары күрсәтелмәгән. Авторлар күрсәтелгән очракта да, еш кына инициаллар яки тәхәллүс кенә куела. Мәсәлән, «Борхане тәрәккый» газетасында басылган «Кавказ вакыйгалары» дип исемләнгән мәкаләдән бер өзекне карыйк: «kafkaz telegramlaryna qarağanda ärmän berlän tatarlar arasyndağy qan tügelüläre haman betmi. äle anda äle monda ärmänlär tatarlarğa tatarlar ärmänlärgä höcüm itep ällä ni qadär qanlar tügälär ällä ni qadär balalarny jätim qaldyryp ällä ni qadär analarny balasyz qaldyralar... üzeŋezneŋ waq töjäk došmanlyqlaryŋyz öčen ällä ni qadär kešelärne qanly jäšlär elatmaŋyz tuqtaŋyz! tuktarğa waqyt» (№ 30, 1906). Әлеге шактый зур күләмдәге мәкаләнең ахырында «Таң» («طاڭ») дигән тәхәллүс куелган.

«Вакыт» газетасына килгәндә, биредә дә җәмгыять тормышының теге яки бу тармагына карый торган мәсьәләләргә багышланган проблемалы мәкаләләр зур урын алып тора. Мәсәлән, «Азеф мәсьәләсе» дип исемләнгән мәкаләне карыйк: «ufa gubernatory bogdanovič, daxiliyä nazyjre pleve wä biek knäz sergej häm bašqa zur kešelär jäšeren politsijagä mäğlüm itelep ütelgänlär» (№ 433, 1909). Әлеге проблемалы мәкаләдә рус революционеры, эсерлар партиясе җитәкчеләренең берсе, Полиция департаментының яшерен хезмәткәре Евно Фишелевич Азеф турында сүз бара. Бу мәкаләнең авторы шулай ук күрсәтелмәгән, ләкин текст ахырында киләсе санда әлеге мәсьәләгә карата премьер-министр П.А. Столыпинның фикере басылачагы хакындагы искәрмә бар.

«Борхане тәрәккый» газетасында шулай ук еш очрый торган аналитик жанрларның берсе – күзәтү (обозрение). Күзәтүнең төп максаты – теге яки бу вакыйга турында гомуми караш булдыру. Күзәтү текстын әзерләгәндә автор иҗтимагый тормышның төрле тармакларына хас булган вакыйгалар, фактлар, күренешләр җыелмасы белән эш итә. Күзәтү текстында факт, күренеш яки вакыйга мөстәкыйль рәвештә түгел, ә бәлки бербөтеннең өлешләре буларак карала [Бобков, с. 24].

Бүген галимнәр күзәтү жанрының берничә төрен аерып карый. Гомуми күзәтүләрдә, вакытлы басманың дәрәҗәсенә бәйле рәвештә, конкрет бер вакыт кысалары эчендә дөньяда, теге яки бу дәүләт яки регионда булып узган мөһим вакыйга турында сүз бара. Тематик күзәтүләрдә исә, исеменнән аңлашылганча, җәмгыять тормышының теге яки бу тармагы (мәдәният, икътисад, сәясәт һ.б.) белән бәйле булган вакыйгалар аңлатыла. Халыкара күзәтүләр үз эчендә ике төркемчәгә бүленә: халыкара тематик күзәтүләрдә

дөньяның теге яки бу ноктасында җәмгыять тормышының конкрет бер тармагы белән бәйле проблемалар турында сүз бара, ә халыкара гомуми күзәтүләр исә дөньяның ниндидер бер ноктасында урын алган мөһим бер вакыйга яки күренеш турында булган информацияне чагылдыра.

«Борхане тәрәкъкый» газетасында басылган текстлар арасында, еш кына, халыкара гомуми күзәтүләр очрый. Алар арасында аеруча әһәмияткә ия булганнары «Төркия хәвадисе», «Госманлы хәвадисе», «Иран хәвадисе» дип аталган рубрикаларда тупланган. Рубрика исемнәреннән аңлашылганча, әлеге күзәтүләрдә теге яки бу илдә булып узган мөһим вакыйгалар турында сүз бара. Информацион жанрларга караган хәбәр текстлары да, шулай ук, халыкара вакыйгаларны яктыртырга мөмкин, ләкин халыкара гомуми күзәтүләр, хәбәр текстлары белән чагыштырганда, көчле аналитик төсмергә ия.

Газетада очрый торган күзәтүләргә берничә мисал китерик: «bolğar mäsäläsene müzakärä wä xäl itmäk öčen ljapčevyŋ istanbula göndärelmäsene ğosmanly xökümäte bolğariaja xäbär virmešter» («Госманлы хәвадисе», № 72, 1909); «iranyŋ ämer malijäsene islax öčen ameriqadan maxsus mämur kitereläčäge äwäldä jazylmyš ide» («Иран хәвадисе», № 145, 1911).

Халыкара күзәтүләр еш кына «Вакыт» газетасында да очрый. Шул ук вакытта, «Борхане тәрәкъкый» газетасы белән чагыштырганда, «Вакыт»та халыкара мәсьәләләрне яктыртучы текстларның саны күбрәк, ләкин аналитик характерда булмау сәбәпле, алар барысы да күзәтү жанрына карамый. «Вакыт» газетасында басылган халыкара гомуми күзәтүләргә берничә мисал китерик: «bu hafta avstrija ilä serbija arasynda suğyš bašlanuny kötep uzdy... xodağa šöker soŋ kilgän telegramlar beraz tynyčlyq birälär» (№ 433, 1909). Әлеге өзек «Балкан эшләре» дип аталучы күзәтүләр сериясенә карый торган «Сугыш ихтималы» дип исемләнгән текстка карый.

«14 nče ijüldäge suğyšta ispanjullardan giniral pintus ilä ber ničä afitser üterelmešder. aurupalylar bik qurquda. hämmä irlär qorally. jämsez nyq esseleklär xalyqnyŋ ğajräten basa] (№ 495, 1909).

Тикшерелә торган газеталарда, шулай ук, массакүләм мәгълүмат чараларына күзәтү жанрына караган текстлар да очрый. Галимнәр фикеренчә, әлеге жанр рецензия жанры белән охшаш, ләкин, рецензиядән аермалы буларак, таррак өйрәнү объектына ия. Массакүләм мәгълүмат чараларына күзәтү жанрының бүген берничә төрен аерып чыгаралар. Гомуми күзәтү конкрет бер вакытлы басманың аерым бер вакыт кысаларындагы эшчәнлеген чагылдыра. Мондый төр күзәтүләрдә текстларның төп темалары, сәяси-идеологик эчтәлеге һәм басманың әдәби яктан ни дәрәҗәдә формалашкан булуы хакында языла. Нәтиҗә буларак редакция эшчәнлегенә гомуми бәя бирелә.

Тематик күзәтү исә басмада җәмгыять тормышының теге яки бу тармагының ни кадәр

яктыртылуын өйрәнү максатыннан чыгып языла. Әлеге төр күзәтүнең максаты бер яки берничә вакытлы басманың аерым бер вакыт кысаларындагы эшчәнлеген ачыклау, булган җитешсезлекләрне барлау һәм аларны төзәтү юлларын күрсәтүдән гыйбарәт.

Мәгълүмати күзәтү исә бер яки берничә вакытлы басманың иң мөһим дип табылган материаллары турында хәбәр итүне максат итеп куя. Мондый төр күзәтүләрдә укучыга яки башка басмаларга конкрет бер редакциянең теге яки бу мәсьәләне ни рәвешле яктыртуы җиткерелә.

Безнең очракта исә, карала торган жанрны, төгәлрәк итеп әйткәндә, газеталарга күзәтү яисә вакытлы матбугатка күзәтү жанры дип атау дөресрәк булыр. Чөнки мондый төр жанрга караган текстларда бары тик газета-журнал текстлары турында гына сүз бара. Шунысы мөһим, XX гасыр башы татар матбугатына караган газеталардагы күзәтү жанрын, әлеге жанрның бүгенге көн өчен хас булган төре – вакытлы матбугатка күзәтү жанрының кече формалары белән чагыштырырга була. Ике очракта да, редакция укучыга журналистика нигезләре белән бәйле мәгълүматны биреп тормыйча, башка басмалардагы иң кызыклы дип табылган публикацияләр белән таныштыра.

Алга таба «Борхане тәрәкъкый» газетасыннан алынган мисалга күз салыйк: «bögelmä öjäze maqtama baš adly awyldan xäbär bireldegenä kürä šul awylnyŋ sadiq isemle ber möselman üzeneŋ möselman kijäüdän ajrylğan qyzyny batrak adly čuaš awylndağy ber čuašqa alty sum aqča alyp kijäügä birmešter» («Газеталардан. Чуашка кыз бирү», № 28, 1906).

Әлеге текст «Газеталардан» дип исемләнгән рубрика кысаларында басылган. Бу рубрикада күзәтү формасында төрле газеталардан алынган мәгълүмат бирелә. «Борхане тәрәкъкый» газетасының 28 нче санындагы әлеге рубрикага кертелгән текстларның икесе генә индивидуаль исем астында бара, бер текст ахырында инициаллар куелган, калган текстларның авторлары күрсәтелмәгән. Әлеге рубрика ахырында китерелгән мәгълүматның «Вакыт» газетасыннан алынганлыгы күрсәтелә.

«Борхане тәрәкъкый» газетасының 139 нчы санында «Газеталардан» дип аталучы рубрикада, моңарчы «Тәрҗеман» газетасында Оренбург губернасы мөфтиенең юбилее уңаеннан басылган текст дөнья күрә. Бу хакта текст башындагы кыска аңлатмада әйтелә. Әлеге тексттан бер өзек китерик: «möftineŋ 25 el itkän xezmätläre nidän ğibarätter sualenä bireläčäk cawap mömkin bulğan ešlärder... ärmäni patriklarynyŋ wä jäki rus mitropolitlarynyŋ itä ala torğan xezmätlären kötü mömkin tügelder. bunyŋ waqyty etkäne juq äle. läkin ütkäne dä juq» (№ 139, 1911).

«Вакыт» газетасында вакытлы матбугатка күзәтү жанры шулай ук киң таралыш алган. Әлеге жанрга караган текстлар, шулай ук, «Газеталардан» дип аталган рубрика кысаларында басыла: «bakuda čyğa torğan törki räfiqymyznyŋ feleton qysmynda jazymyz dilemez ikenče ilemez

ğyjnwany astynda bik ciddi mäqalälär näšer iteläder...» («Лисан мәсьәләсе», № 460, 1909).

«Борхане тәрәкъкый» һәм «Вакыт» газеталарында басылган вакытлы матбугатка күзәтү жанрына караган текстлар эчтәлекләре ягынннан шактый аерылып тора. Гомумән, «Борхане тәрәкъкый»да әлеге жанр кысаларында редакциядән кыскача аңлатма белән башка газета текстларыннан күчерелмә бирелсә, «Вакыт» газетасында басылган матбугатка күзәтү жанрындагы текстларның күпчелеге – мөстәкыйль текстлар. Мәсәлән, югарыда мисал буларак китерелгән «Лисан мәсьәләсе» дип аталган текстта теге яки бу вакытлы матбугатта басылган текстның эчтәлеге аңлатыла.

Югарыдагы фикерне дәлилләр өчен «Вакыт» газетасында басылган вакытлы матбугатка күзәтү жанрына карый торган тагын бер текстка күз салыйк: «bakuda ittixad isemle iran mäktäbendä 1 nče wä 2 nče syjnyf šäkertlärendän sajlanğan 23 šäkerttän ber muzyka arkestry täškil ulynačaq... bu xäbärne bakuda čyqmaqta ulan ittifaq gazetasy jazyp näšer ittektän soŋ ittifaqnyŋ ike nomerynda ike keše monyŋ öčen šadlyq ibraz itälär...» (№ 488, 1909). Әлеге өзек «Мөселман мәктәбендә музыка дәресләре» дип аталган мөстәкыйль текстка карый. Бу текстта Бакуда чыккан «Иттифак» газетасындагы мәкалә турында мәгълүмат бирелә, ул мәкаләгә карата «Вакыт» газетасының фикере белдерелә.

«Борхане тәрәкъкый» һәм «Вакыт» газетасында басылган аналитик жанрлар арасында, шулай ук, хатлар жанрын да аерып чыгарырга була. Галимнәр фикеренчә, хатлар жанры XVIII гасырда ук барлыкка килә, Россиядә ул XIX гасырда киң таралыш ала [Бобков, с. 29]. Тикшерелә торган газеталарның материаллары күрсәткәнчә, хатлар жанры татар газеталарында татар вакытлы матбугатының башлангыч чорында ук урын ала.

Танылган рус галиме Е.П. Прохоров фикеренчә, хатлар жанрының төп үзенчәлекләреннән берсе – теге яки бу вакыйга, чара һ.б. турында сөйләү формасы, ягъни авторның адресатка булган мөрәҗәгате. Автор һәм адресат ролендә аерым шәхес, социаль төркем яисә хезмәт коллективы була ала. Хат авторының адресатка юнәлткән аермачык мөрәҗәгате жанрның формасы һәм эчтәлеген билгеләүдә төп роль уйный [Гуревич, с. 258].

Теге яки бу вакытлы басмада дөнья күргән хатның эчтәлеге җәмәгатьчелеккә ачыла, димәк әлеге жанрның кысалары тарая. Хәзер инде бу текст адресант һәм адресат өчен генә әһәмиятле булудан тыш, киң җәмәгатьчелекне дә кызыксындырырга мәҗбүр. Бу – хатлар жанрының мөстәкыйль жанр буларак формалашуында төп шарт булып тора.

«Борхане тәрәкъкый» газетасында, башка аналитик жанрлар белән чагыштырганда, хатлар жанрына карый торган текстлар сирәгрәк очрый, ләкин безнең тикшерүебезне уздыру өчен аларның саны җитәрлек. Мисал өчен, «Тайный циркуляр. Идарәгә мәктүб» дип исемләнгән тексттан

өзек китерик: «möxtäräm möxärir äfände! minem ošbu mäktübemne gazetaŋyzğa jazmyjča qaldyrmaŋyz! 17 nče sintäberdä jäkšänbe kön kič säğat 9 jarymda iptäšem berlän tatarski most berlän zemlanoj most arasyndan uzyp bara idek bez šunda ber jortnyŋ qaršynda tuqtadyq. šul zaman kinättän bezgä qarawylčy berlän gorodovoj kilep... rivalveryn čyğardy da... bu erdän kiteŋez!.. kitmäsäŋez atarmyn dide...» (№ 28, 1906).

«Вакыт» газетасында, «Борхане тәрәкъкый» белән чагыштырганда, хатлар жанрына карый торган текстлар ешрак очрый. Гадәттә алар «Идарәгә мәктүб» рубрикасында басыла. Мәсәлән, «Вакыт» газетасының № 470 санында басылган текстка күз салыйк: «möxtäräm möxärir äfände. gazetaŋyzda tübändäge satyrlarğa uryn birüeŋezne ütenämen. bän orenburg öjäzendä ufa gubernasynda säjäxätemdä bik küp karjalarny wä mäktäplären küzdän kičerdem. orenburg öjäze dürt volostynyŋ cämğyjäte xäjrijä cyjylyšlarynda buldym...» (№ 470, 1909).

Аңлашылганча, «Борхане тәрәкъкый» һәм «Вакыт» газеталарында чагылыш тапкан аналитик жанрлар арасында иң еш очраганнары – мәкалә, күзәтү һәм вакытлы матбугатка күзәтү жанрлары. Хатлар жанры «Вакыт»та актив кулланыла, ә «Борхане тәрәкъкый» газетасында сирәк очрый.

Әдәбият

Бобков А.К. Газетные жанры: учебное пособие. Иркутск: Иркут. ун-т, 2005. 64 с.

Бондалетов В.Д., Вартапетова С.С., Кушлина Э.Н., Леонова Н.А. Стилистика русского языка. Л.: Просвещение, 1982. 286 с.

Гуревич С.М. Газета: вчера, сегодня, завтра. М.: Аспект Пресс, 2004. 288 с.

Мирхаев Р.Ф., Миннуллин Б.К. Старотатарский литературный язык в конце XIX – начале XX века: функционально-стилистические особенности употребления деепричастия на -ып (-ур) // Филологические науки. Вопросы теории и практики. Тамбов: Грамота. 2016. № 11, ч. 2. С. 118–121.

Мирхаев, Р.Ф., Гумеров И.Г. Система форм существования татарского языка в конце XIX – начале XX вв. // Филология и культура. 2015. № 1 (39). С. 49–54.

Теория и практика советской периодической печати: учеб. пособие для вузов / под ред. В.Д. Пельта. М., 1980. 376 с.

Мәкалә «2014–2020 елларга Татарстан Республикасы дәүләт телләрен һәм Татарстан Республикасында башка телләрне саклау, өйрәнү һәм үстерү» Дәүләт программасының 3.5.4. номерлы чарасын тормышка ашыру кысаларында нәшер ителә.

Миңнуллин Бәхтияр Ким улы,
филология фәннәре кандидаты,
ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының гомуми лингвистика бүлеге мөдире